

OSMANLI DEVLETİ'NDE SANAYİ FİNANSMAN METODU OLARAK FABRİKA İMTİYAZ SİSTEMİ

Yrd. Doç. Dr. Fatih DAMLIBAĞ*

ÖZET

Sanayi Devrimi sonrası üretim süreçlerinde yaşanan krizler neticesinde, Osmanlı Devleti ekonomide rekabeti canlandırmak için bir şeyleri değiştirmek gerektiğini anlamıştır. Ülke ekonomisi yeni şartlara uyum sağlamak zorundadır. 1840'lardan sonra bu amaç için; uyguladığı politikalarda sadece mali değil, iktisadi faktörleri de dikkate almaya başlamıştır. Üretim süreçlerinde ilerleme sağlayabilmek için devlet, sanayileşme alanında öncülük etmiştir. İyi niyetli ve gayretli bu çabalar sonucunda bazı sınaî yatırımlar gerçekleşmişse de, sanayileşmede uzun süreli bir başarı kazanılamamıştır. Bu başarısızlığın sebepleri ise; kamu ağırlıklı sanayileşmede yaşanan hatalar; 1860'lardan itibaren artan dış borç ve teknoloji geliştirememektir. Bu durumda devrin finansman zorluklarının da etkisiyle, devlet sanayileşmeyi özel sektöre devretmiştir. 1880'lerde ağırlık kazanmaya başlayan fabrika imtiyaz sisteminde, sınaî yatırım yapacak özel sektörü teşvik için Osmanlı Devleti bu girişimcilere bazı ayrıcalıklar tanımıştır. Sınırları kesin olarak belirlenmiş bir bölgede ve belirli bir süre için, bu girişimcilere fabrikasyon üretiminde tekel hakkı tanınmıştır. Bu girişimciler bazı ilave vergi ayrıcalıklarıyla de desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İmtiyazlı fabrika sistemi, sanayi finansmanı, özel sektör, sanayileşmedeki eksiklikler, sanayileşme çabaları.

ABSTRACT

After the Industrial Revolution, Ottoman State understood that he had to change something in economy for fostering competition, due to the crises in his production processes. Country's economy had to adapt to new conditions. From 1840's state began to notice in his policy not only fiscal matters but also economic problems. State centered industrial efforts were begun to achieve successes in production processes. Although some industrial investments were achieved with favorable and eager trials, there was not long term success in industrialization. As to the causes of this failure: There were some mistakes in state centered industrialization, increasing external debt and failure to

* Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü.

developing technology. This situation and the hardships of the state finance in the period, state turned to private sector for industrialization. In the factory privilege system which gains momentum during 1880's, Ottoman State gave some privileges to private sector to promote industrial investments. In a region which borders was strictly defined and for a limited time, these investors gained monopoly rights in factory made production. They were also supported with some tax privileges.

Key Words: *Privilege factory system, industrial finance, private sector, deficiencies of industrialization, industrialization attempts.*

GİRİŞ

İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi; üretim süreçlerini mekân, miktar ve enerji kaynakları bakımından radikal ölçüde değiştirdi. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde işlerlik ve etkinlik kazanan Sanayi Devrimiyle beraber, üretim miktarları öncesi ile kıyaslanamayacak ölçülerde artışlar kaydetti. Sanayinin büyümesini devam ettirebilmek ve bu yüksek üretim artışlarını eritebilmek için, İngiltere dünya genelinde büyük bir pazar araştırması içine girdi. İlk etapta göz önünde bulundurduğu Avrupa ülkeleri, gümrük duvarlarıyla kendi üreticilerini koruma altına aldılar. Bu durumda İngiltere için tek çıkar yol Avrupa dışına açılmaktı. Coğrafi büyüklüğü ve önemli nüfusuyla Osmanlı Devleti, İngiltere için önemli bir pazar olma potansiyeline sahipti.

İngiltere'nin bu yeni pazarlar bulma sürecinde, Osmanlı Devleti'ndeki ithalatın ve ihracatın işleyişi ana hatlarıyla şu şekilde gerçekleşmekteydi. Osmanlı Devleti'nde ihraç edilecek mallar öncelikle Osmanlı tüccarı tarafından iskele şehrine getirilirdi. Burada yabancı tüccar tarafından satın alındıktan sonra, gümrük resmi ödenerek yurtdışına ihraç olunurdu. 18. yüzyılın sonlarından itibaren kârlarını arttırmak isteyen Avrupalı tüccarlar, aradaki Osmanlı aracılarını ortadan kaldırıp malı üretildiği bölgeden direk satın almak için Osmanlı Devleti'nin içlerine doğru nüfuz etmeye başladılar. Ancak tahıl ürünleri, silah, barut, yelken bezi, pamuk ve yapağı gibi bazı maddelere önceden beri uygulanan ihraç yasaklarına ek olarak; 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yed-i vahid adı verilen tekel usulünün uygulamaya konması, Avrupalı tüccarın rahatlıkla ticaret yapmasını engelliyordu. Yed-i vahide tabi olan afyon, zeytinyağı, palamut ve ipek gibi maddeler yabancı tüccarın en çok rağbet ettikleri ürünlerdendi. Avrupa pazarları yasaklar ve

yüksek gümrük vergileriyle kendilerine kapanmış olan İngilizlerin Osmanlı Devletinde serbest ticaret rejimini uygulayabilmeleri, bütün bu ticareti kısıtlayıcı kuralların kaldırılmasına bağlı bulunuyordu. (Kütükoğlu, 1976: 4) Bu kısıtlamaları ise 19. yüzyıl Osmanlı Devleti ekonomisi üzerindeki en önemli gelişmelerden olan, 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Anlaşması kaldırmıştır. Osmanlı Devleti Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yla arasında olan Mısır sorununu çözmek için İngiltere'nin yardımına ihtiyaç duyduğundan, bu anlaşmayı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu anlaşma Osmanlı Devleti'nin ekonomi üzerindeki bütün tekel haklarını yasaklıyordu. İngiliz tüccarlar Osmanlı Devleti'nde istedikleri her yerden istedikleri her malı satın alabileceklerdi. Osmanlı Devleti dış ticarete olağanüstü vergiler koymak, ya da sınırlamalar uygulamak hakkından vazgeçmekteydi. (Pamuk, 1989: 38) Kısa sürede diğer Avrupa devletlerini de kapsayacak şekilde genişleyen bu anlaşmayla, ithalat üzerindeki vergi %5 iken; yurtdışına mal satmak isteyen Osmanlı üreticisi %12 vergi ödemek zorundaydı. Ayrıca Osmanlı üreticisi devlet içerisinde malını bir bölgeden diğer bir bölgeye taşıırken, yabancı tüccarın muhatap olmadığı iç gümrük vergileriyle de karşılaşabiliyordu. Üstelik takip eden yıllarda taşımacılıkta gerçekleşen ilerlemeler, Osmanlı üreticisinin son avantajını da elinden aldı. (Issawi, 1966: 46)

Bu süreçte Osmanlı üreticisini zor durumda bırakan başka bir gelişme de bürokraside yapılan reformlardır. Tanzimat reformları öncesi Osmanlı askeri sınıfının ve sivil bürokrasinin kanunlarla belirlenmiş ve Avrupa tarzından tamamen farklı bir giyim kuşamı mevcuttu. Bu kanuni düzenlemeler, Osmanlı üreticisine Avrupa rekabetine karşı önemli bir koruma sağlamaktaydı. Fakat II. Mahmut'un 1826 tarihinde Yeniçeri ocağını kaldırmasıyla başlayan reform süreci, Osmanlı üreticisinin bu korumasını tamamen kaldırdı. Osmanlı üreticisi bir anda batılı tarzda giyinmeye başlayan Osmanlı bürokrasisini giyindirmekte, Avrupa rekabetine karşı korumasız kaldı. (Quataert, 1993: 3-4) Velhasıl vergilerdeki büyük indirimlerle artan ithalat ve II. Mahmut dönemiyle başlayan reform çabalarının getirdiği zevk ve tarz değişiklikleri, yerli üreticilerin Avrupa rekabeti karşısında tutunabilme imkânlarını çok azaltmıştı.

Fakat Osmanlı sanayi üretiminin üzerinde yaşanan bu ilk şaşkınlık ve çöküş kısa süreli olmuştur. Çünkü hayat devam ediyordu ve yeni yöntemlerin geliştirilmesi gerekiyordu. Böylelikle 1850'lerden itibaren Osmanlı

üreticileri, yeni duruma uyum sağlayabilmek amacıyla çalışmalarına hız verdiler. İmalatçılar Avrupa'dan ithal edilen yeni ve basit teknikleri kullandılar. Ürünlerini yeni tarzlarda ve şekillerde üretmeye başladılar. İç pazarın ihtiyacını karşılayan sanayiler güçlenip, büyüdü. Mensucat imal edenler suni boya kullanmaya alıştılar. Avrupa'da sentetik boya maddelerinin çıkışı, Osmanlı tekstil sektöründe büyük atılımlara önyak oldu. Sanayi devrimiyle beraber artan tekstil üretimi, doğal boya maddelerine olan talebi ve onların fiyatlarını çok arttırmıştı. Ama suni boyaların ortaya çıkışı hem maliyetleri azaltabilmek, hem de tabii boyaların muhtemel kıtlıklardan etkilenmeme imkânı sağladığı için; Osmanlı tekstil üretimine önemli bir avantaj sağlamıştı. Ayrıca tekstil ürünleri boyacılığında çalışan işçi ücretlerinin düşüklüğü, onlara Avrupalı rakipleri karşısında rekabet gücü vermekteydi. Osmanlı üreticileri Avrupa'dan boyanmamış kumaş getirtip boyamaya başladılar. Bütün bu gelişmelere rağmen işçi sınıfının yokluğu ve büyük fabrikaların olmamasına dayanarak, Osmanlı sanayisinin tamamen çöktüğü kabul edildi. Bu kabullenişte Osmanlı sanayisi üzerine çalışan birçok araştırmacının, sadece Sanayi Devrimi sonrası Avrupa ve Osmanlı sanayilerinin ilk karşılaşmasını dikkate almaları önemli bir yer tutmaktadır. Hâlbuki dönemi bir bütün olarak inceleyebilmek ve anlayabilmek için, Osmanlı üreticisinin sürecin devamındaki faaliyetlerini de göz önünde bulundurmamak gerekir. (Quataert, 2004: 1001-1002)

Bu önyargıların oluşmasındaki diğer bir faktörse, birçok uzmanın sadece iki tarz endüstriyel faaliyet olabileceği kanaatidir. Bunlara göre sanayi üretimi ya sadece şehirlerde loncaların organizasyonunda, ya da fabrikalarda gerçekleşebilir. Bu faraziyenin devamını ise, ziraatçıların sadece ziraatla uğraştığı oluşturur. Bu da önemli ölçüde, sanayi üretiminin olduğundan küçük görünmesine sebep olur. Hâlbuki tarımsal ekonomiler genellikle karma bir nitelik taşırlardı. Kırsal alanlarda yaşayan aileler, gerek kendi tüketimleri için gerekse ticari amaçlarla, hem tarım hem de imalatla uğraşırlardı. Dolayısıyla Osmanlı imalat sektörüne ilişkin inceleme, loncaya bağlı olmayan kentsel üretimin yanı sıra, kırsal sanayii de kapsmalıdır; Osmanlı Devleti'ndeki fabrikalar ve lonca örgütlerinin yanı sıra hane ve atölyelerin üretimlerini de hesaba katmalıdır. (Quataert, 1993: 2)

OSMANLI DEVLETİ'NİN FABRİKAYA BAKIŞI

Tanzimat fermanından sonra ülke üzerindeki kontrolünü arttırmaya başlayan Osmanlı Devleti, yerel güçlere kaptırılan bazı ekonomik faaliyetleri de kendi denetimi altına almayı başarmıştı. Bu güçle beraber ülkenin imarı da devletin ana politikalarından biri olmuştur. 1840'lı yıllarda bu politikayı gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti, bütçeden 75 milyon kuruş ayırmıştır. Bu miktar devrin bütçesinin yaklaşık sekizde birini oluşturmaktadır. Artık devletin uygulamalarında sadece mali değil, iktisadi kaygılar da ağırlık kazanmaya başlamıştı. Devletin imarı ve iktisadi gelişimi için ayrılan bu bütçenin yaklaşık üçte ikisi, devlet fabrikalarına tahsis edilmişti. Bunların en önemlileri ise Zeytinburnu Demir Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, İzmit Çuka Fabrikası, Feshane ve Hereke Kumaş Fabrikasıydı. (Güran, 1992: 235-236)

Osmanlı Devleti'nin bu fabrikaları desteklemekte belli başlı üç amacı vardı. Bunlardan birincisi askeri ihtiyaçların yurtiçi üretimle karşılanarak, askeri harcamalardan tasarruf sağlanmasıydı. Böylelikle dış ticaret dengesinin korunması hedefleniyordu. İkincisi bu fabrikaların ülkenin sanayileşmesine katkı yapmalarıydı. Sonuncuysa bu işletmelerin kârlı bir kuruluş haline gelerek devlete gelir sağlamalarıydı. Devlet bu fabrikalara işlerlik ve rekabet gücü kazandırmak içinse bazı önlemler almıştır. Öncelikle sınaî eğitim desteklenmiştir. Avrupa'dan getirilen ustalarla, yerli çalışanlara modern teknoloji öğretilmeye çalışılmıştır. Sanayi konusunda teknik eğitim almaları için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir. İkinci olarak Osmanlı Devleti, kapitülasyonlar gereği gümrük duvarlarıyla koruyamadığı bu fabrikalara destek için, devletçe alım önceliği tanımıştır. Yani piyasada bu fabrikaların ürünleri oldukça, devlet görevlilerine başka yerden alışveriş yasaklanmıştır. Devlet vergi desteği içinse; bu fabrikalara yurtdışından gelecek her türlü alet, makine, araç ve hammaddeleri bütün vergilerden muaf tutmuştur. Ayrıca piyasada sattıkları ürünler içinde hiçbir vergi ödemeyeceklerdir. Son olarak da bu fabrika çalışanlarından fabrika için öncelikle gerekli olanlara askerlik muafiyeti tanınmıştır. (Güran, 1992: 236-238)

SANAYİLEŞMENİN İLK DÖNEMİNDE ÖZEL FABRİKALAR

Osmanlı Devleti sanayileşmeye ve yeni fabrikalar kurmaya çalıştığı 1840'larda, özel girişimleri desteklemeyi de ihmal etmemiştir. Devlet genel iktisadi hayatın gerekliliklerinin ancak sanayileşerek sağlanabileceği kanaatini taşıdığı için, özel sektörün fabrika kurup işletmesini teşvik etmiştir. Bu teşvik Tanzimat'ın ilanından sonra uygulamaya konan ülkenin imarı politikasına da uygundur. Konuyu teşvik edilen özel girişimciler açısından ele alırsak, girişimciler bu ayrıcalıklar sayesinde rekabetten korunma ve kâr elde etmeyi hedefliyordu. Bu girişimcilerin devletten teşvik isterken öne sürdüğü gerekçelere gelirsek, bunların en önemlileri sermaye azlığı ve yürürlükteki vergilerin yüksekliği idi. (Kala, 1993: 109-110) Teşvik alıp sanayi yatırımı yapmak isteyen özel girişimcinin muhatap olup tamamlaması gereken prosedürlerse; girişimci başvurusunu İstanbul'da yapmaktaysa, öncelikle Meclis-i Ziraata dilekçe verip talebinin onaylanmasını istemekteydi. Burada istek görüşülüp ilgili mazbata hazırlandıktan sonra, konu Meclis-i Celil-i Maliyeye sevk ediliyordu. Bu meclisin onayı alındıktan sonraysa, onaylı taslak ve ilgili mazbata Meclis-i Hass'a havale edilmekteydi. Burada son kez görüşülen teşvik isteği, kurulması planlanan fabrikayla ilgili son rötuşlardan sonra onaylanmaktaydı. Eğer başvuru yerel yapılmaktaysa, istekli taşradaki Meclis-i İmara dilekçe vererek talebinin onaylanmasını istemekteydi. Meclis-i İmar verilen dilekçeyi merkeze iletmekteydi. Dilekçe Maliye Nezaretinden aynen veya bazı değişiklikler yapılması istenerek onaylandıktan sonra, Meclis-i Ziraata gönderilmekteydi. Buradan onaylanan istek Meclis-i Vala'da görüşülüp son şeklini almaktaydı. Bazen fabrika kurma talebi, ilave bazı değişiklikler yapılması isteğiyle birlikte Meclis-i Umumide de görüşülmekteydi. (Kala, 1993: 108)

Özel fabrikalara tanınan imtiyazlara gelirsek, bunların en önemlisi gümrük ve gelir vergileri başta olmak üzere vergi konusunda tanınan ayrıcalıklardı. Gümrük vergisi konusundaki uygulamalar sınırlı ve sınırsız olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bazı fabrikalara tanınan gümrük imtiyazı, sadece faaliyette buldukları bölgedeki satışlarıyla sınırlıydı. Bölge dışına yaptıkları satışlardan gümrük vergisi talep edilmekteydi. Ama gümrük vergisi konusunda tanınan muafiyet, çoğunlukla bölge sınırlaması olmaksızın bütün ülkede geçerliydi. Bu konudaki başka bir ayrıcalığa gelirsek: Gümrüğe gelen ürünlerden sadece gümrük vergisi alınmaz, bazı resim ve harçlar da talep

edilirdi. Bazı fabrikalara tanınan imtiyaz ise, gümrük vergisi haricindeki bütün ilave vergilerden muafiyet şeklinde uygulanmaktaydı. Özel fabrikalar için ödenmesi gereken ikinci önemli vergi kalemi, gelir vergisiydi. Fabrikaların ürettiği ürün üzerinden öşür, hums ve sümün gibi vergi oranını belirten isimlerle gelir vergisi alınmaktaydı. Özel fabrika sahipleri Tanzimat döneminin yeni uygulamaları karşısında artan maliyetlere karşı sübvansiyon olarak, bu vergilerde indirim talep etmekteydiler. Enine boyuna görüşülüp her açıdan tartışılan bu talepler, çoğunlukla kabul edilmiştir. Bu konudaki diğer bir imtiyazsa; özel fabrikalara faaliyette buldukları bölge içerisinde hammadde temin etme, üretme ve ürünü satma konusunda tekel hakları tanınmasıydı. (Kala, 1993: 111-113) Osmanlı Devleti özel fabrikalara tanıdığı bu imtiyazların suiistimalini engellemek içinse tedbirler almayı ihmal etmemiştir. Devlet için iktisadi hayatın gerekliliklerinin korunması büyük önem arz etmektedir. Örneğin gümrük resminden muaf olan bir fabrika, başkasının ürünlerini de kendi ürünü gibi gösterip gümrük vergisiz mal satışı yapabilir. Bunun için bölgenin Meclis-i İmarınca, sadece bu ayrıcalığa sahip fabrikanın ürünlerine vurulmak için özel bir damga hazırlanmıştır. Vergi muafiyeti ile üretimde bulunan fabrikaların fiyat politikası içinse, o ürünün gümrük tarifesi fiyatı esas tutularak bir fiyat sınırı getirilmişti. Böylelikle fiyatlarda oynama yaparak, haksız kazanç elde etmeleri engellenmek isteniyordu. Bu konudaki son uygulama ise, tekel hakkı tanınan fabrikaların konuyla alakalı diğer isteklileri engellemesinin önlenmesiydi. Bu aşamada Osmanlı Devleti tekel haklarını çok dikkate almamıştır. Devlet kendi vatandaşı olduktan sonra, sanayi yatırımı yapmak isteyen her girişimciye müsaade edilmesi taraftarıydı. (Kala, 1993: 121-122)

SANAYİNİN GELİŞTİRİLMESİ İÇİN YAPILAN KURUMSAL ÇABALAR

Osmanlı Devleti sanayileşme konusundaki çabalarını hem daha organize gerçekleştirebilmek, hem de sanayileşme konusundaki hataları bertaraf edebilmek amacıyla; 1864 yılında Islah-ı Sanayi Komisyonunu kurdu. Bu komisyonla Osmanlı sanayi üretiminin üzerindeki durgunluğu atmak ve Avrupa ürünlerine karşı rekabeti arttırmak amaçlanıyordu. Komisyon tespit ettiği dört ana problem üzerine çalışmıştır. Belirlenen problemler gümrük vergileri, fuarlar, teknik eğitim ve loncaların ıslahıydı. Komisyon öncelik-

le Balta Limanı ticaret antlaşması sonrası yürürlüğe giren gümrük vergisi oranlarının, ihracat için daha uygun şartlara getirilmesine çalışmıştır. İkinci olarak yerli ürünlerle Avrupa'nın yeni teknik gelişmelerini Osmanlı üreticisinin önünde buluşturacak, ticaret fuarları düzenlemiştir. Üçüncü olarak mekanize teknolojiyi kullanma konusunda eğitilmiş işgücünü yetiştirmek için okullar açmış ve tercüme faaliyetlerinde bulunmuştur. Son olarak da organizasyonları yeni dönemin ihtiyaçlarını karşılayamayan loncaların yerine, rekabet gücü en az olanlardan başlamak üzere kooperatif ve ticari birliklerin kurulmasına ön ayak olmuştur. (Yıldırım, 1998: 118)

İslah-ı Sanayi Komisyonu yaklaşık bir buçuk yıllık bir hazırlık sonunda; simkeşhane, debbağhane, kumaşçı, kemhacı, çatma yastıkçı, dökmece, demirci ve zilci esnafının şirket halinde birleşmesi gerektiğini tespit etti. Bunun için de mümkün olduğunca sermaye toplanması gerekmektedir. İlgili esnaf nezdinde yapılan girişimler neticesinde simkeşhane, saraçhane ve debbağhane esnafı şirket halinde birleştirildi. Bunu diğerlerinin başvurusu izledi. Ne var ki komisyonun faaliyetleri ancak on yıl kadar sürdü. 10 Ağustos 1874 tarihinde bir sadrazamlık tezkeresiyle, komisyonun yürütmekte olduğu görevlerin İstanbul Şehremanetine devredildiği bildirildi. İslah-ı Sanayi Komisyonu dağılmakta olan İstanbul esnafını toplayarak onlara modern üretim teknik ve yöntemlerini kazandırmak amacıyla harcadığı çaba ortadayken, bu komisyonun feshedilmesi Osmanlı Devleti'ndeki bürokratik zihniyetin bir göstergesidir. Zira o zamana kadar komisyonun çabalarıyla az da olsa bir gelişme kaydetmiş olan esnaf, yine kendi haline terk edilmiştir. (Önsoy, 1988: 43-44)

Nitekim bunun bir hata olduğu daha iki yıl geçmeden anlaşılacak, İslah-ı Sanayi Komisyonunun yürüttüğü işleri yapmak üzere Ticaret ve Ziraat Meclisi kurulmuştur. Bu meclisin konusu olan iktisadi meseleler arasında, sanayiyle ilgili sekiz ana başlık sayılabilir. Bunların ilki mevcut sanayi okullarının idaresi ve gereken yerlere yenilerinin tesisidir. İkincisi sanayi imalat teknikleri, makineler, diğer alet edevatın inşası ve sanayi mühendislik biliminin öğretileceği İstanbul'da bir okul açmaktır. Üçüncüsü yerli sanayi için teşvik ve tedbirlerin düşünülmesidir. Dördüncüsü sanayi sergilerinin açılmasıdır. Beşincisi ticaret ve sanayi bankalarının kurulması için çalışmalar yapmaktır. Altıncısı sanayi işçisi için sosyal güvenlik kurumları teşkil edilmesi ve yönetilmesidir. Yedincisi sanayi, fabrika ve makineler ile ilgili;

icat, geliştirme ve ithalatla ilgili gerekli mevzuatın hazırlanmasıdır. Sonuncusuysa sanayi istatistikleri düzenlenmesidir. Tanzimat sonrası dönemde sanayiye ve ekonomiyi geliştirmek için meclis ve komisyonlar kurulmuşsa da, zamanın siyasal ve ekonomik istikrarsızlığı bunların faaliyetlerinde başarı kazanmalarını engellemiştir. (Önsoy, 1988: 44-45)

KAMU AĞIRLIKLIL SANAYİLEŞMEDE YAPILAN HATALAR

19. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yoğunluk kazanan devlet ağırlıklı fabrikalaşma girişimleri, 1860'lara gelindiğinde çoğunlukla durma noktasına geldi. Bu durumun sebeplerine gelirsek, Osmanlı Devleti fabrikaların işleyişi için gerekli olan sermaye ve vasıflı işgücünü temin edebilmiştir. Fakat hammadde ve teknoloji konusunda sıkıntılar cereyan etmiştir. Sanayi teknolojisi ithal edilerek ve büyük kaynak tahsisleriyle kurulan fabrikalara yeterli ve kaliteli hammadde temin edilememesi, işlerliklerine büyük sekte vurmuştur. Bu duruma zaman içinde teknolojilerinin de yenilenememesi eklenince, fabrikalar rekabet gücünü büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Teknoloji ithal edilerek eski teknolojinin yenilenmesiye çok maliyetli olduğu için, bir süre sonra fabrikalar ya kapanmakta ya da verimsiz ve hazineye büyük yükler getiren devlet işletmeleri olarak faaliyetlerine devam etmekteydiler. Ayrıca fabrikaların duraklama devrinde devletin dış ve iç borçlanması da artınca, sanayi yatırımlarına ayrılması gereken miktarlar borç ödemelerine tahsis edilmiştir. Bu durumda fabrikaların yenilenebilme imkânını tamamen ortadan kaybolmuştur. Teknoloji gelişimine ağırlık vermeden ithal teknoloji ile fabrika ve sanayi yatırımları yapmanın maliyeti, Osmanlı Devleti için çok ağır olmuştur. (Kala, 2003: 252-253)

Ana sorunu teknoloji yenileyememek olan Osmanlı fabrikalarının işleyişindeki diğer problemlere gelirsek: Pazar garantisinin teknik gelişimi teşvik etmemesi, yabancı teknik danışmanlarla Osmanlı işçisi arasında yaşanan problemler, fabrikalarla toplumun geri kalanın arasında yaşanan çıkar çatışması ve konunun uzmanı olmayanlara fabrika yönetimlerinde görev verilmesidir. İlk olarak pazar garantisi; nerdeyse her devlet fabrikası askeriye, devlet memurları ve saray gibi garanti bir pazara sahipti. Bazı devlet fabrikalarına yetimhane vb. kaynaklardan ucuz işgücü de temin edilmişti. Pazar ve işgücü temini konusundaki ayrıcalıklar önemli bir avantaj gibi

gözükse de, bu durum gelişimi engelleyen bazı sakıncalar doğurmaktaydı. Çünkü fiyat ve kaliteden bağımsız olarak garanti altına alınmış satışlar, devlet fabrikalarına maliyetleri düşürmek amacıyla verimliliği arttırmak için çok az teşvik sağlamaktaydı. Ayrıca teknik danışman olarak fabrikaların işlerliğini sağlamak için getirilen yabancı uzmanlarla, Müslüman Osmanlı işçiler arasında bazı kültürel sorunlar yaşanmıştı. Dil sorunu iletişimde bazı problemler doğurmuştu. Yabancı uzmanların tavsiyeleri birçok sefer göz ardı edilmiştir. Birçok seferde kiralanan yabancı uzmanlar, işlerinin sadece hâlihazırdaki makineleri işletmek olduğuna; kimseye yeni bir tekniği öğretmek zorunda olmadıklarına inanmaktaydılar. Ayrıca Avrupalılarla Osmanlı işçiler arasındaki ücret uçurumları da ilişkileri kötüleştirmekteydi. Bu konudaki üçüncü faktörse, loncalar ve esnafın çakışan çıkarları da devlet fabrikalarının verimliliklerine darbe vurmaktaydı. Bu konudaki son problemse, fabrika yönetimlerine atanan devlet görevlilerinin çoğunlukla konunun uzmanı olmamalarıdır. Bu durumda Osmanlı fabrikalarının yapısı değişmek zorundaydı. Çünkü devlet fabrikaları verimli ve etkili çalışmamaktaydı. Çözüm gelmekte gecikmedi. 1880'lerden itibaren Osmanlı sanayinde özel girişimin rolü artmaya başladı. 1890'lardaysa Osmanlı sanayisinin itici gücü artık özel fabrikalardı. Bu süreçte hem fabrika sayısı arttı, hem de bunların ülke içindeki coğrafi dağılımı çeşitlendi. (Quataert, 1992: 31-33)

İMTİYAZLI ÖZEL FABRİKALAR

Osmanlı Devleti sanayileşme girişimlerine devlet fabrikalarıyla başlamıştır. Fakat bu fabrikaların işleyişinde yaşanan sıkıntılar, devlet kademesinde sanayinin gelişimi için yeni bir çözüm gerektiği fikrini doğurmuştur. Çözüm olarak sanayileşmede özel girişimin desteklenmesi öngörülmüştür. 1880'lerin ortalarında yaygınlık kazanmaya başlayan bu sistemde; devlet kendisi sanayi yatırımı yapmaktansa, konuyla ilgili özel girişimleri desteklemeyi tercih etmiştir. Bu tercihin sebeplerine gelecek olursak; 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının ülke üzerinde sebep olduğu yıkım ve Muharrem kararnamesiyle beraber Duyun-u Umumiye'nin kuruluşuyla zirve noktasını bulan ülke ekonomisinde yaşanan iflas durumu, devletin sanayi yatırımlarını finanse edebilmesini çok güçleştirmişti. 1876 yılında Osmanlı Devleti dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etti. Çünkü devlet hazinesi iflas etmişti. Bu durum üzerine alacaklı ülkelerin temsilcileri ile Osmanlı hükümeti

arasında yapılan görüşmeler neticesinde, 1881 yılında Muharrem kararnamesi imzalanmıştır. Bu kararname ile dış borçların miktarları indirilmiş ve ödeme koşulları yeniden düzenlenmiştir. Buna karşılıksa Osmanlı Devleti, ülkenin içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak bir örgütün kurulmasını kabul etmiştir. Duyun-u Umumiye adını taşıyan bu örgüte, dış borç ödemelerine karşılık olarak devletin bazı vergi kalemlerini bizzat toplama hakkı tanınmıştır. (Pamuk, 2009: 121) Bu şartlar altında devlet kısıt olan maddi imkânlarını Avrupa rekabetine açık olan yeni fabrikalar inşasına yerine, ulaştırma ve eğitim yatırımlarına ayırmıştır. Sanayi yatırımlarının finansmanı için geliştirilen sistemin adıyla imtiyazlı özel fabrikalardır. Sistem hem devlet hem de girişimci açısından önemli avantajlar taşımaktaydı. Devlet açısından faydası bütçeden para ayırmadan ülkede sanayi yatırımlarının yapılmasıydı. Özel girişimci içinse aldığı ayrıcalıklar sayesinde, Avrupa rekabetine karşı direnip kâr elde edebilmektir.

İmtiyaz sistemin işleyişine gelecek olursak, fabrika kurmak isteyen girişimci başvurusunu merkeze yapmaktaysa; talipli öncelikle Ticaret ve Nafia Nezaretine başvuruyordu. Burada imtiyaz talebi öncelikle Ticaret Umum Müdürlüğünde görüşülmekteydi. Yapılan görüşmeler neticesinde nezaretin tezkiresiyle mukavelename müsveddesi, imtiyaz isteğinde bulunan devlet görevlisiye Şurayı Devlet Tanzimat Dairesine gönderilmekteydi. Ticaret ve Ziraat Nezareti mektupçusu Salih Münir Beyin kurmak için imtiyaz talebinde bulunduğu porselen fabrikası hakkındaki görüşmeler, Tanzimat Dairesinde gerçekleştirilmiştir. Burada girişimci ile yapılan görüşmeler sonunda, imtiyaz talebi tekrar görüşülmek üzere Meclisi Vükelaya gönderilmekteydi. Meclisi Vükelada eğer önceki görüşmelerde imtiyaz talebi hakkında girişimci ile devlet görevlileri arasında anlaşma sağlanmışsa imtiyaz talebi onaylanır ve konu padişahın onayına sunulurdu. Fakat her hangi bir konuda anlaşma sağlanamamışsa Meclisi Vükeladan konuyla ilgili bir karara varması istenirdi. 22 Aralık 1885 tarihinde Şurayı Devlet Tanzimat dairesinde imtiyaz talebi görüşülen Salih Münir Bey ile Tanzimat dairesi arasında ihracat gümrük resminden muafiyet konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi bundan sonra BOA, Amedi Divan-ı Mukavelat bundan sonra A.DVNS.MKLT.d.2: 27) Tanzimat dairesi bu ayrıcalığı tanımak istemeyince, konu sekiz gün sonra toplanan Meclisi Vükelada görüşülmüş ve sanayi tesislerinin Osmanlı Devleti içinde yaygınlaştırılmasının önemi dolayısıyla Salih Münir Bey lehine karar verilmiştir.

“...müşarünileyh bu müsaadenin emsaline muvafık olduğundan bahisle itası talebinde olmasıyla buna dair kaydın ibka idilüb idilmemesi reye talik olunub vakia bu makule fabrikaların samiye-i saadetvaye-i hazret-i padişahîde memalik-i Osmaniyede vücuda getirülmesi arzu olunur mevaddan ve binaenaleyh bu misüllü fabrikalar tesisiçün imtiyaz itası iktizay-ı halden olduğına ve işbu fabrika masnuatından harice gönderileceklerin resp-i gümrükden muafiyeti dahi muvafık-ı hal ve emsal bulunduğuna binaen...” (BOA, Şurayı Devlet bundan sonra ŞD: 2500/36)

Bazen de Tanzimat dairesindeki görüşmede iki taraf anlaşır, fakat Meclisi Vükela aydınlatılması gereken hususlar öngörürse konu tekrardan daireye geri gönderilirdi. Bekçiler müdürü Salim Ağanın İstanbul ve Çanakkale'nin Biga kazasında kurmak için imtiyaz istediği buz fabrikalarının görüşmelerinde, iki taraf da anlaşır konu Meclisi Vükelaya havale edilmişti. Fakat buradaki görüşmede, Çanakkale'nin Biga kazasında kurulacak fabrikanın Boğaz savunmasına zarar verebileceği endişesi dile getirilir. Bunun üzerine konu tekrardan Tanzimat dairesine iade edilmiştir.

“Kala-i Sultaniyede buz imal ve fûruht itmek üzere bir fabrika inşası istidasına dair Mustafa Şevket Efendi tarafından vuku bulan istida üzerine Şurayı Devlet Tanzimat dairesinden tanzim ve ita olunan mazbata ile melfufi meclis-i mahsus-ı vükelada evvel-i mütalaa badehu icabı kararlaştırılmak üzere evvel-i emirde mezkûr fabrikanın inşasında istihkamat ve sairece bir güne mahzurı olub olmadığının serian bit-tahkik işarı...” (BOA, Amedi Mektub-i Mühimme bundan sonra A.MKT.MHM: 489/14)

Dairedeki ikinci görüşmede, Salim Ağanın vekili Mustafa Şevket Efendi tarafından bu endişenin yersiz olduğu belirtilir. Çünkü kurulacak fabrikanın mevki hakkında zaten hükümetten izin alınacaktır. Tatmin edici bu açıklamadan sonra, 26 Mayıs 1886 tarihinde Meclisi Vükela imtiyaza onay verir. Üç gün sonraysa padişah bu imtiyazı onaylamıştır.

“...mumaileyh Salim Ağanın vekili tarafından ita olunan arzuhalde iktiza iden fabrikaların zaten hükümet-i seniyyece tayin olunacak mevkide inşası mukarrer olduğundan Kalâ-i Sultaniyede inşa olunacak fabrikanın dahi Boğaz muhafızlığı canibinden irae olunacak mahalde yapılacağı beyan kılınmış...”

...ve Biga kazasında yapılacak fabrikanın Boğaz muhafızlığı canibinden tayin olunacak mahalde inşa olunacağı cihetle bunda istihkamat ve sairece mahzur mülahazasına mahal olmadığı dahi gösterilmiş olmasına nazaran ber mucib-i mazbata icray-ı icabı miyane-i çake-ranemizde dahi bit-tensib...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 11-12)

Devlet görevlisi olmayan girişimcilerin talepleri ise, Umur-ı Nafia komisyonuna gönderilmekteydi. Örneğin tüccardan Mişon Levi'nin Beykoz'da on senelik bir imtiyazla zücaciye eşyası üretmek için kurmak istediği fabrikayla ilgili talebi, 15 Nisan 1884'de Umur-ı Nafia komisyonunda görüşülmüştür. Görüşmelerin devamında izlenen yol ise aynı olup, imtiyaz talebi önce Meclisi Vükelada görüşülmüş daha sonraysa padişahın onayına sunulmuştur.

“Tebaa-i Devlet-i Aliyyeden ve tüccardan Mişon Levi nam kimesnenin... eşyay-ı zücaciye imal itmek üzere... bir fabrika tesis ve küşadı için on sene müddetle imtiyaz itası hakkında vuku bulan istidası üzerine cereyan iden muameleyi havi Ticaret Nezaret-i celilesinden mebus tezkire melfufi mukavelename müsveddesiyle beraber battezkire-i samiye komisyona baas ve tesyar buyurulmuş olmağla...

...umur-ı nafia komisyonunun işbu merbut mazbatasıyla mukavele layihası ve bu babda cereyan iden tedkikat ve muhaberati havi evrak miyane-i acizanemizde kiraat olundu...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.1: 51-53)

Fakat Şurayı Devlet Tanzimat dairesini devre dışı bırakan bu uygulama uzun soluklu olmamıştır. Kısa sürede girişimcinin mesleki kökenine bakılmaksızın, ister merkeze yapılsın isterse taşrada vuku bulsun; her imtiyaz talebi mutlaka Şurayı Devlet Tanzimat dairesinde incelenmeye başlanmıştır.

Taşradan yapılacak imtiyaz taleplerine gelirse, girişimci öncelikle bulunduğu ilin Vilayet Meclisine başvuruyordu. Girişimcinin talebi buradan Meclisi Nafiaya iletilmekteydi. Meclisi Nafiada düzenlenen mazbata ile mukavelename taslağı, Ticaret ve Nafia Nezaretinin tezkiresiyle beraber Şurayı Devlet Tanzimat dairesine sevk edilirdi. Meclisi Vükela ve padişah onayı ile beraber, imtiyaz görüşmelerinin izlediği yol tamamlanırdı. Sivas'ta bir iplik fabrikası kurmak isteyen İbrahim Niyazi Bey de bu yolu takip etmiştir. Kendisi öncelikle Sivas Vilayeti idare meclisine bir dilekçe sunmuştur. Bu yaptığı başvuru Meclisi Nafiada değerlendirilmiştir. Burada konuyla ilgili bir mazbata hazırlanmış, ayrıca imtiyazla ilgili mukavele taslağında bazı

değişiklikler yapılmıştır. Bu hazırlıklardan sonra Ticaret ve Nafia Nezareti konuyu Şurayı Devlete havale etmiştir.

“Sivas şehri civarında Kemer nam mevkiye bir iplik fabrikası tesis ve inşası için imtiyaz itası saadetlü Niyazi beğ efendi hazretleri tarafından istida kılındığından bahisle icray-ı icabına dair Sivas Vilayeti Meclis-i İdaresinden vuku bulan işar üzerine Meclis-i Nafiadan kaleme alınan mazbata ile tadilen tanzim olunan mukavelename layihasının evrak-ı mukteziyesiyle takdim kılındığına dair Ticaret ve Nafia Nezaretinin Şurayı Devlete havale buyurulan 4 Zilhicce 1313 tarih ve on tokuz numarolu tezkiresi...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.8: 161-162)

İMTİYAZIN BELİRLENMESİNDE DİKKATE ALINAN HUSUSLAR

Fabrika kurmak isteyen girişimci devlete imtiyaz talebiyle başvururken, öncelikle faaliyette bulunmak istediği sektörü ve fabrikayı kurmak için planladığı yeri belirtirdi. Daha sonraysa imtiyaz talebini kaç yıllığına istediğini ve tanınması istediği tekel hakkının Osmanlı Devleti'nin neresini kapsadığına değinirdi. Girişimcinin talep ettiği imtiyaz, devletin fabrika kurmak isteyen talipliye belli bir bölgede, belirli bir zaman diliminde ve belirli şartlar altında tekel hakkı tanınmasıydı. İmtiyaz tanınan bölgede konuyla ilgili ikinci bir fabrikanın kurulması yasaklanırdı. Böylelikle girişimci rekabetten korunur ve kâr imkânı elde ederdi. Sistemin ana hedefiyse, Avrupa rekabetine karşı gümrük duvarlarıyla korunamayan yerel sanayiye desteklemektir. Konuyu örneklendirirsek: Telgraf Nezareti fabrika müdürü Mehmet Raif Efendi her çeşit metal çivi, vida ve civata üretmek için bir hırdavat fabrikası kurmak istemektedir. Bunun için düşündüğü yere Boğaziçi'nin Beykoz tarafında Çubuklu ile Anadolu Kavağı arasında bir mekândır.

“...mumailayhin inşa itmek istediği fabrika küçük ve büyük her nevi civata ve timur ve bakır ve pirinç vida ve bakır çivi ve ağaç vidası ve pirinç ve timur çubuk ve bunlara mümasil edevat imaline mahsus olacağı ve Çubuklıdan Anadolu Kavağına kadar Boğaziçinin memleketce mahzuru olmayan münasib mahallinde yapılacağı...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 45)

Mehmet Raif Efendi kurmayı planladığı bu fabrika için devletten on yıllık bir imtiyaz almıştır. İstanbul ve üç kazasını kapsayan bu imtiyazda, tarif edilen bölgede konuyla ilgili ikinci bir fabrika kurulması, imtiyaz müddeti boyunca yasaklanmıştır. "...işbu ruhsat tarihinden itibaren on sene zarfında Dersaadet ve bilad-ı selasede işbu fabrika gibi bir fabrika inşasıçün ahir kimseye ruhsat virilmeyecekdir." (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 44)

Osmanlı Devleti'nde imtiyaz mukavelenamelerinin mutlaka kendisinden geçtiği Şurayı Devlet Tanzimat dairesi, imtiyaz vermenin sanayi ve serbest ticaretin doğal işleyişine zararlı olduğunu düşünmektedir. Bunun içinde fabrika kurma taleplerine imtiyaz değil de, sadece ruhsat verilmesi taraftarıdır. Fakat sermaye yokluğu dolayısıyla birçok girişimin sadece teşebbüs aşamasında kalması dolayısıyla, şartları dikkatle incelenerek fabrika kurmak isteyen girişimcilere imtiyaz verilmesini uygun bulmaktadır.

"...cam ve ayna fabrikası gibi sanayi-i umumiye ve adiyeye mahsus teşebbüs için imtiyaz itası ise serbest-i ticaret ve sanata mugayir ve binaenaleyh mazarr olacağı cihetle muvafık-ı maslahat olamayacağından mezkûr fabrika için imtiyaz itasından sarf-ı nazarla ruhsat virilmesi lüzumu dermeyan kılınmışlardı şimdiye kadar vuku bulan tecarib-i adedide ile sabit olduğu üzere umur-ı cesimiin ferdan olmayarak ruhsatla inşası lazım gelen bu misüllü fabrikalar için sermaye tedariki müşkil olmayla ol babda vuku bulan mutalebatın hemen umumisi teşebbüs derecesinde kalmış olduğunu ve zikr olunan cam ve ayna fabrikası için talep olunan imtiyaz müddeti yirmi beş seneden ibaret olarak bu da şayan-ı istiksar olmadığına beyan müddet-i mezkure için müstediye imtiyaz itası ekseriyetle tensib-i muhteviyat-ı umumiyesi emsaline ve icabı maslahata muvafık görülen mukavelename layihasının..." (BOA, A.DVNS.MKLT.d.13: 9)

İmtiyaz talepleri faaliyette bulunulmak istenen sektör, imtiyazın geçerli olacağı süre ve coğrafi alan başta olmak üzere her bakımdan incelenmektedir. Bu taleplerin incelenmesinde, ekonominin tabi işleyişinin bozulmamasına büyük özen gösterilmektedir.

İmtiyaz görüşmelerinde ilk dikkate alınan husus, faaliyette bulunulacak sektörün ne olduğudur. Kurulması planlanan fabrikanın, hammadde talebi ve ürün arzının piyasa üzerindeki etkileri dikkatle incelenmektedir. İbrahim Niyazi Beyin iplik ve dokuma fabrikası kurmak maksadıyla ve Sivas

ve Ankara vilayetlerinde geçerli olmak üzere aldığı imtiyaz, fabrikanın doğurabileceği hammadde talebi açısından ele alınmıştır. Bu fabrikanın hammadde olarak Ankara yöresinin en önemli ürünü olan tiftiği kullanması, tiftik yetiştiriciliğini teşvik edeceğinden önemli görülüp desteklenmiştir.

“...ve bu fabrika imalatında tiftiğin istimal idileceği cihetle Ankara vilayetinin en mühim mahsulâtı olan tiftiğin revac ve itibarı tezayid eyleyeceğinden müddet-i imtiyaziyenin elli seneye tenzili suretiyle isaf-ı istida münasib olacağı...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.8: 162)

Ürün arzının piyasa üzerindeki etkileri konusundaysa; Şurayı Devlet azasından Ahmet Refik Bey, Amede-i Divan-ı Hümayun muavini Reşit Bey ve Ticaret Umum müdürü Refik Beyin ortaklaşa kurmak istedikleri dokuma fabrikası örnek gösterilebilir. Bu fabrikada yün, pamuk ve ipekten her çeşit elbiselik ve döşemelik kumaş, bez, astar ve fes üretilcektir. Bu imtiyazdaki ipekli dokuma ve fes imali talepleri, piyasanın işleyişi için önemli görüldüğünden ayrıca görüşülmüştür. İpekli dokuma talebi İstanbul, Bursa, Şam ve Halep'te bu konuda çalışan çok sayıda esnaf bulunduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Bu fabrikada fes yapılmasınaysa, Feshane'ye zarar verebileceği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Fakat Feshane'nin sadece askeriye için çalışıyor olması, kurulacak fabrikanın rekabetinden etkilenmeyeceği kanaatini doğurduğu için fes yapımına izin çıkmıştır. Üstelik imtiyaz talep eden girişimciler, fabrikalarının ürünlerinden askeriye için gerekenleri minimum kârla satmayı da peşinen kabul etmişlerdir.

“...Dersaadet ve Brusa ve Şam-ı Şerif ve Haleb gibi başlıca şehirlerde ipek mensucatıyla meşgul destgahlar bulunub bunlarda hayli erbab-ı sanat geçindiği cihetle anlara rekabet idecek böyle bir fabrikanın imtiyaz ve gümrükce muafiyet tahtında küşadı o makule destgahların menafini ihlal eyleyeceğinden yapılacak fabrikanın maksadı yapağı ve pamuk mensucatı gibi bizce muntazaman mevcut olmayan mamulâta hasrı münasib göründüğü...”

...ve fes imalatının Feshane-i Amire menafine tokunur yeri olub olmadığı makam-ı Seraskeriden ba-tezkire ledes-sevail Feshane-i Amire esasen levazım-ı askeriyye hizmet için müesses olduğu cihetle yapılacak fabrikada fes yapılmasının Feshane-i Amire fes ve sair imalatına tesiri olmayacağından devair-i askeriyye muktezi eşyanın cüzi bir temettü mukabilinde itasının dahi taahhüd idilmekte

bulunmasına göre ...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 48)

İmtiyaz görüşmelerinde vurgulanan ikinci önemli husussa, imtiyazın geçerlilik süresidir. Bu konuda sürenin miktarını belirleyen sektör, şehir ve sermaye miktarı gibi unsurlar olsa da, en önemli husus imtiyazın verilmiş şeklidir. İmtiyaz sahibini imtiyaz müddeti sonunda da fabrikanın sahibi olarak gören imtiyazların yanında, yap işlet devret modeliyle verilen imtiyazlar da mevcuttur. Porselen ve çini fabrikası kurmak isteyen Ticaret ve Ziraat Nezareti Mektupçusu Salih Münir Bey için, 15 yıl süreyle imtiyaz tanınmıştır. İmtiyaz müddeti sonundaysa, ürünleri için o an mevcut olup yerli ürünlere uygulanan her türlü resim ve vergiyi ödemek şartıyla, fabrika üzerindeki mülkiyeti devam edecektir.

“Ticaret ve Ziraat mektupçısı saadetlü Salih Münir Beğefendi hazretlerine porselen ve fayans ve çini envaından her nevi...imaline mahsus... bir fabrika inşası için on beş sene müddet-i imtiyaziye ile ruhsat virilmiştir... sahib-i imtiyaz on beş sene mürurundan sonra sair yerlü mamulâtına tevfikân mezkûr fabrika mamulâtının lazım gelen rüsumını tediyeye mecbur olacaktır.” (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 25-26)

Aynı konuda Mimar Yanko Beye 40 yıllığına verilen imtiyazsa, yap işlet devret modeliyle verilmiştir. Çünkü imtiyaz müddeti bitiminde fabrika bütün bina, alet ve makineleriyle birlikte; bakımlı ve mamur bir şekilde ve bedelsiz olarak Hazine-i Hassa Nezaretine devredilecektir.

“...tebaa-i Devlet-i Aliyyeden saadetlü Yanko Yavendesı Beğe porselen ve fayans ve fağfuri imali için fabrika inşası zımnında... kırk sene müddetle imtiyaz virilmiştir...müddet-i imtiyaziye nihayetinde dahi mezkûr fabrika bilcümle ebniye ve makine ve alat ve edevatıyla beraber mamuren ve hüsn-i halde olarak kezalik bila bedel hazine-i müşarünileyhaya terk olunacaktır.” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.7: 199-200)

İmtiyaz görüşmelerinde imtiyaz müddetini belirlemek önemli bir yer tutmaktadır. Girişimcinin süre talebinin aynen karşılandığı görüşmeler olsa da, çoğu zaman bu konuda pazarlıklar yaşanmıştır. Mişon Levi'nin Selanik'te ortağı İbliya Levi ile beraber kuracağı zücaciye fabrikası için, 15 yıl süreyle imtiyaz isteyen talebi on yıllara sınırlandırılmıştır. Çünkü Mişon Levi'nin aynı konuda bir fabrika kurmak için İstanbul'da aldığı imtiyazın

süresi on yıldır. Bu gerekçeyle Selanik'teki fabrikanın imtiyaz süresi de, aynı müddetle sınırlı tutulmuştur.

“Nefs-i Selanikte münasib bir mahalde... eşyay-ı züciye imaline mahsus bir fabrikanın tesis ve inşasına imtiyaz itası zımnında tebaa-i Devlet-i Aliyyeden Mişon Levi ve şeriki İbliya Levi bin Nahyaz taraflarından vuku bulan istida üzerine... müddet-i imtiyaziyenin on beş seneden on seneye tenziliyle tadilen ve emsaline tevfikan tashih kılınmış... ve mumaileyhin Beğkozda Paşabağçesinde dahi öyle bir fabrika tesisi için mukaddema aldığı imtiyazın şerait ve taahhüdatını icraya...” (BOA, A.DVNSMKL.T.d.2: 37)

Nadiren de olsa girişimcinin talebinden daha uzun süre imtiyaz tanındığı olmuştur. Şurayı Devlet azasından Ahmet Refik Bey, ortaklarıyla beraber kuracağı dokuma fabrikasında yün ve pamuğun yanında ipekli dokumalar da üretmek istemektedir. Fakat konuyla ilgili esnaf sayısının çokluğu dolayısıyla bu talebi reddedilir. Buna karşılık imtiyaz müddeti 15 seneden 20 seneye çıkarılmıştır. “...yapağı ve pamuk mensucatına mahsus olmak üzere şerait-i muharrere ve yirmi sene müddet-i imtiyaziye ile... ruhsat itası tezkire olunmuş...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 49)

İmtiyaz görüşmelerinde vurgulanan üçüncü husussa, imtiyazın geçerli olacağı coğrafi alandır. Konuyla ilgili dilekçesinde fabrika kurmak isteyen girişimci, kendisine tekel hakkı tanyacak olan imtiyazın geçerli olmasını istediği coğrafi alanı da mutlaka belirtirdi. İmtiyaz alanının daraltılıp genişletilmesinde ele alınan öncelikli husus, piyasanın işleyişi ve imtiyaz talebinde bulunan fabrikanın muhtemel rekabet gücüdür. Muhtemel girişimcilerin çoğunlukla bulunabileceği büyük şehirlerde imtiyaz talepleri genellikle sınırlandırılmıştır. Telgraf nezareti fabrika müdürü Mehmet Raif Efendi, hırdavat fabrikası kurmak için istediği imtiyaz talebinde; kendisine coğrafi sınır olarak İstanbul ve bütün çevresini belirlemiştir. Fakat bu talebi çok geniş bulunduğu için sınırlandırılmıştır. Kendisine tanınan alan İstanbul merkezle beraber Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleridir.

“...daire-i imtiyazı tahdid iden ikinci maddedeki (Dersaadet ve mülhakatı) cümlesi bir taraftan Çatalca ve diğer taraftan İzmid sancaklarını içine alabilmek bu ise pek vasi olduğundan daire-i imtiyazın Dersaadet ve bilad-ı selase kaydıyla tahdidi...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 45)

Bu konudaki başka bir örnek ise İzmir’de yaşanmıştır. İzmir’de kendir-den ip, çuval ve yelken bezi imali için bir fabrika kurmak isteyen Mektub-i Sadr-ı Ali Hülefasından Hikmet Bey, İzmir sancağının bağlı olduğu Aydın vilayetinin tamamında geçerli olmak üzere imtiyaz istemiştir. Aydın vilayeti gibi geniş bir bölgenin ihtiyacının tek bir fabrikayla karşılanamayacağı gerekçesiyle, bu talebi reddedilmiştir. Ayrıca ileride çıkması muhtemel konuyla ilgili diğer girişimcileri de cesaretlendirebilmek için, imtiyazın sadece İzmir sancağıyla sınırlı tutulmasına karar verilmiştir.

“...imtiyaz-ı vakıanın Aydın vilayetinin havi olduğu sancaklara teşmili vüsat ve cesamesi derkar olan vilayetin böyle bir fabrika ile def-i ihtiyacı mümkün olamayarak ilerüde bu gibi teşebbüsata cesaretyab olacak eshab-ı sermayeye karşı bir sed olacağından bunun yalnız İzmir sancağına hasrı...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.12: 12)

Osmanlı Devleti’nin tamamını kapsayacak şekilde imtiyaz verilmesi nadiren gerçekleşmiştir. Devletin tamamını kapsayacak şekilde geniş bir imtiyaz, talebin zayıf ve piyasanın güçsüz olduğu sektörlerde olabilir. Böyle bir durumda bile, piyasanın işleyişinin bozulmaması için bazı önlemlerin alınması ihmal edilmemiştir. Bu konuda ulaşılabilen tek imtiyaz ise, Serkurnay-ı Hazret-i Şehriyari Osman Bey’in kâğıt fabrikası imtiyazıdır. Osman Beye kâğıt fabrikası kurmak için verilen imtiyaz, elli sene müddet ve tüm ülke genelinde geçerli olmak üzere verilmiştir. Yalnız daha önceden bu sektörde inşa edilmiş olan fabrikalar, faaliyetlerine devam edeceklerdir. Ayrıca yeni kurulacak fabrika zaman içinde ülkenin ihtiyacını karşılayamayacak duruma gelirse, yani üretim yetersizliği yaşanması durumunda; bu durum öncelikle resmi kanaldan tespit edilecektir. Daha sonra bu konuda faaliyette bulunacak olan ve daha uygun şartlarda imtiyaz isteyen girişimcilere ruhsat verilebilir. Ama bu durumda Osman Beyin fabrikası için yaptığı bina, teçhizat, arsa ve diğer masrafları karşılanacaktır.

“...elli sene müddet ve (Hamidiye Kağıd Fabrikası) namıyla Serkurnay-ı Cenab-ı Şehriyari atufetlü Osman Beğefendi hazretlerine her nevi kağıd imaliçün bir kağıd fabrikası inşası zımında imtiyaz ita ve ihsan buyurulmuşdur.

...akdemce Beyrut ve sair mahallerde yapılan fabrikalardan maada müddet-i imtiyaz zarfında Memalik-i Mahrusa-i Şahane dâhilinde hiçbir kimesneye taraf-ı hükümet-i seniyyeden kağıd fabrikası inşa ve

imaliçün imtiyaz virilmeyecektir şu kadarki işbu kağıd fabrikasının ilerüde ihtiyac-ı memlekete kâfi kağıd imal ve ihrac idemediği suret-i resmîyede sabit olubda ol vakit daha nafi şerait ile imtiyaz talebinde bulunanlar olur ise evvel emirde sahib-i imtiyazın vücuda getürmüş olduğu fabrikanın ebniye ve makine ve alat ve edevat ve arazi muba-yaası esmanıyla mesarifat-ı sairesi bil-hesab mikdar-ı bedeli sahib-i imtiyaza tediye itdirilmek şartıyla...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 51)

VERGİ KONUSUNDAKİ KOLAYLIKLAR

Osmanlı Devleti fabrika kurmak isteyen girişimcilere vergi konusunda önemli ayrıcalıklar tanımıştır. Girişimcilere gösterilen kolaylıkları iki temel başlık altında inceleyebiliriz. Bunlardan birincisi teknoloji transferine tanınan gümrük muafiyeti, ikincisiyse fabrikaların satışlarına tanınan vergi ayrıcalıklarıdır. Öncelikle Osmanlı Devleti, teknoloji transferini kolaylaştırmak için yeni kurulacak fabrikalara gerekli her türlü alet, makine ve malzemeyi; bir defalığına gümrük resminden muaf olarak ülkeye sokma imkânı tanımıştır. Örneğin İstanbul'da hırdavat fabrikası kurmak için imtiyaz alan Mehmet Raif Beye, kuracağı fabrikanın ilk tesisi için gereken her türlü alet, makine, araç ve malzemeleri gümrük vergisinden muaf olarak getirtme hakkı tanınmıştır. “Mezkûr fabrikanın imalatı için ilk defa olarak Avrupadan celb olunacak alat ve edevatın resm-i gümrükden muaf tutılacağı...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 44) Bu hüküm sadece İstanbul'da değil, bütün ülkede istisnasız uygulanan bir hükümdür. Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak için imtiyaz talep eden Şam eşrafından Numan Beye de, kuracağı fabrikaların ilk tesisi için gereken her şeyi gümrüksüz getirme hakkı tanınmıştır. Tanınan imtiyaza sadece buzun imali için gerekenler değil, satış ve depolaması için lüzumlu araç ve gereçler de dâhildir.

“Buz fabrikalarının inşasına lazım olacak her nevi eşya ve buz imal ve furuhtına ve muhafazasına muktezi makine ve kazgan ve alat ve edevat ve saire bir defaya mahsus olmak üzere nizam-ı mahsusına tevfiikan resm-i gümrükden muaf olacağı...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.8: 174)

Fabrikanın ilk kuruluşunda teknoloji transferi amacıyla tanınan gümrük vergisi muafiyetini kontrol için, zaman içinde sanayi müdürlüğünden görüş alınmaya başlanmıştır. 17 Nisan 1909 tarihinde İngiltere vatandaşı Arab-

yan Kigork, Trabzon Değirmendere’de babasından kalma arazide kurmak istediği dokuma fabrikası için Trabzon valiliğine başvurmuştur. Vilayetin idare meclisi fabrika kurulacak arazinin uygun olduğu konusunda görüş bildirmiştir. Arabyan Kigork bunun üzerine diğer evraklarla beraber, gümrük vergisi muafiyeti talep ettiği makine ve teçhizatların da listesini Ticaret ve Nafia Nezaretine göndermiştir.

“...fabrika-i mezkûr Değirmenderesi nam mevkide pedermade olan arazi-i acizi üzerinde küşad idileceğinden mahal-i mezkûrun bir gûne mani ve mahzurı olmadığı meclis-i idarece tahkik ve tebeyyün eylediği...iki kıtası dahi muafiyeti istidasında bulunduğım malzemenin defteri olub...” (BOA, ŞD: 1227/15)

12 Mayıs 1909 tarihinde sanayi müdür muavini Aram Efendi, Arabyan Kigork’un listesini incelemiştir. Bu listeye giren bazı parçaları sildikten sonra, geri kalanların fabrikanın kuruluşu için gerekli olduğunu onaylamıştır. Dokuma fabrikası için gereken malzemeler: (BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası bundan sonra BEO: 3580/268445)

1) Bir adet Lancashire modeli buharla çalışan 609,6 cm uzunluğunda ve 213,3 cm çapında 45,36 kg basınç kuvvetine sahip kazan.

2) İki adet bütün aksesuarlarıyla buhar makinesi

3) 90 adet büyük boy makara

4) Bir adet buhar kaynağı olarak tulumba aleti

5) 50 Adet 91,4 cm ile 114,3 cm arasında değişen iğneli dokuma tezgâhları

6) Bir adet kumaş ölçme ve katlamaya mahsus makine

7) Bir adet aksesuarlarıyla beraber iplik kavlamaya mahsus makine

8) Bir adet aksesuarlarıyla beraber kumaş kavlamaya mahsus makine

9) İki adet aksesuarlarıyla beraber iplik topları ve makaraları üzerine sarmaya mahsus makine

10) Bir adet iplik kalınlığı ölçmeye mahsus alet

11) Bir adet terazi

- 12) Bir adet perdah
- 13) Bir adet malları tartmak için yaylı terazi
- 14) Fabrika enerjisinin iletilmesinde kullanılacak her çeşit alet ve edevat (mil, kızak, pervane, makara vb.)
- 15) Bir adet aletleri bilemeğe mahsus çark
- 16) İki adet demirden direk
- 17) Bir adet masuraların iplik doldurulmasına yarayan makine
- 18) Bir adet boyaları karıştırmaya mahsus makine
- 19) Bir adet aydınlatma için lambaları ve takımıyla dinamo
- 20) İki adet torna ve bir matkap
- 21) Bir adet buhar makinesi için alet
- 22) İki adet kaytan imaline mahsus makine
- 23) 100 adet buhar için demirden boru
- 24) Altı adet aksesuarlarıyla beraber boya makinesi

Aram Efendi talep edilen listeden sadece boya, üç fıçı iç yağ ve bir fıçı sıvı yağ kabul etmemiştir. Bu üç kalem malzemeyi fabrikanın kuruluş teçhizatından saymadığı için, bunların gümrük vergisi Arabyan Kigork tarafından ödenecektir. (BOA, BEO: 3580/268445)

Girişimcilerin satış ve kâr potansiyelini arttırmak için, fabrikaların mamulâtına da vergi ayrıcalıkları tanınmıştır. İmtiyazlı özel fabrikaların ürünlerinin hepsine gümrük vergisi muafiyeti tanınmıştır. Örneğin, Ticaret Nezareti mektupçusu Salih Münir Beyin İstanbul'da kuracağı porselen fabrikasının mamulâtı; ister yurtiçinde kullanılsın, isterse yurtdışına ihraç edilsin gümrük resminden muaftır. "...on beş sene zarfında bu fabrikanın gerek dâhilen sarf olunacak ve gerek memalik-i ecnebiyeye nakledilecek bilcümle mamulâtından gümrük resmi alınmayacaktır..." (BOA, A.DVNS. MKLT.d.2: 26) Bazen bu ayrıcalık diğer vergiler katılarak daha da genişletilmiştir. Serkurnay-ı Hazret-i Şehriyarı Osman Beyin İstanbul'da kuracağı

kâğıt fabrikasına tanınan imtiyazda, fabrikanın ürünlerinden gümrük vergisi de dâhil hiçbir vergi talep edilmeyeceği yazılıdır. "...fabrikanın imalat ve ihracatından gerek memalik-i mahrusa-i şahanenin her tarafına ve gerek memalik-i ecnebiyeye göndereceği mamulâtı dahi gümrük resmi ile rüsumat-ı saireden muaf tutılacaktır..." (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 51) Özellikle taşrada ulaşım ve pazarlama imkânlarının kısıtlı olduğu şehirlerde, bütün bunların üstüne ek olarak, emlak vergisi muafiyeti de tanınmıştır. Sivas'ta iplik ve dokuma fabrikası kurmak için imtiyaz alan İbrahim Niyazi Beyden, fabrika binası ve müştemilatı için 15 yıl emlak vergisi talep edilmeyecektir. "Fabrikanın ebniyesi ve müştemilatı üzerine on beş sene müddetle bir güne virgü tarh olunmayacaktır." (BOA, A.DVNS.MKLT.d.8: 161)

SONUÇ

Sanayi Devrimi İngiltere'de 1750'lerde başlamışsa da, dünya çapındaki etkileri ancak 1820'lerde gözlemlenmeye başlamıştır. Sanayi Devrimiyle beraber üretim süreçleri hem radikal bir şekilde değişmiş, hem de rekabet öncesiyle kıyaslanmayacak şekilde şiddetlenmiştir. Şiddetlenen bu rekabet, Osmanlı üreticilerini zorlamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti ise, üreticilerinin karşılaştığı bu iktisadi buhranlar karşısında; Sanayi Devriminin üzerinden çok geçmemiş olmasına rağmen sanayileşmenin önemini kavramıştır. 1840'lardan itibaren sanayileşmenin başarılması yolunda, devlet tarafından ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Devlet sınaî üretimdeki bu yeni olgu karşısında, çok uzun süredir takip ettiği ve iktisat politikasında önemli bir yer edinmiş olan iâşe politikasından vazgeçebilmiştir. Üstüne üstlük yeni dönemde devlet, sadece mali değil iktisadi kaygıları da dikkate almaya başlamıştır. Ama sanayileşmenin başarılması yolundaki bütün bu atılımlar ve zihniyet değişikliği için gösterilen çabalar, önemli bir sonuç doğurmamıştır.

Bu durumun nedenlerine gelecek olursak; Osmanlı Devleti fabrikalarda toplanan yeni dönem sanayileşmesi için, yeterli sermaye ve vasıflı işgücünü temin edebilmiştir. Fakat teknoloji ve hammadde konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. İthal teknolojiyle kurulan fabrikaların yenilenmesi, büyük sorunlar doğurmuştur. Ülke genelinde teknolojinin geliştirilememiş olması sebebiyle; ekonomik ömrünü tamamlamış olan fabrikalar ya kapanmış, ya da devlet

hazinesine önemli yükler getirmeye başlamıştır. Eksik kalan yeniliklerin üstüne, yeterli ve kaliteli hammadde temini konusunda yaşanan sıkıntılar da eklenince sanayileşme hedefi başarılamamıştır. Üstelik kapitülasyonların varlığı ve 1854 Kırım Savaşı sonrası artan devlet borçları, sanayileşmenin önüne ilave engeller çıkarmıştır.

Çözüm ise sanayileşmenin özel sektöre devrinde bulunmuştur. Modern teknolojiyi yakalayamamış ve kapitülasyonların varlığı sebebiyle kendi üreticisini gümrük duvarlarıyla koruyamayan Osmanlı Devleti, finansman konusunda da önemli sıkıntılar yaşamaktaydı. Üstelik yaşanan tecrübelerde görüldüğü üzere, kamu fabrikaları çok verimli çalışmamaktaydı. Bu durumda devlet ülkenin kıt finansman imkânlarını, rekabet gücü zayıf sanayileşme yerine altyapı ve ulaştırma projelerine yönlendirilmiştir. Sanayileşmenin başarılabilmesi için özel sektöre bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Gümrük duvarlarıyla korunamayan ülke sanayisi, Avrupa rekabetine karşı bazı imkânlar oluşturularak korunmaya çalışılmıştır. Bunun için fabrika kurmak isteyen girişimcilere, sınırları ve süresi kesin çizgilerle belirlenmiş bir bölgede fabrikasyon üretim için tekel hakkı tanınmıştır. Bu tekel hakkı teknoloji transferinde, üretimde ve pazarlama süreçlerinde önemli vergi ayrıcalıklarıyla desteklenmiştir. Ayrıca kaybedilen 93 Harbi sonrası yaşanan göçlerle artan şehir nüfusları, Osmanlı özel sanayi sektörü için ucuz işgücü kaynağı oluşturmuştur. Netice olarak kamu ağırlıklı başlayan ağır sanayileşme hamlesi başarısız olmuşsa da; Osmanlı özel sektörü elde ettiği avantajlar sayesinde, gıda ve dokuma gibi hafif ve yakın pazarları hedefleyen sanayi dallarında başarı kazanabilmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

BOA A.DVNS.MKLT.d. 1, 2, 7, 8, 13.

A.MKT.MHM 489/14.

BEO 3580/268445.

ŞD 1227/15, 2500/36.

Kitap ve Makaleler

GÜRAN, Tevfik (1992), “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, **150. Yılında Tanzimat, A.K.D.T.Y.K.**, TTK Yayınları, Ankara, s.235-257.

ISSAWI, Charles (1966), **The Economic History of Middle East 1800-1914: a Book of Readings**, University of Chicago Press, Chicago.

KALA, Ahmet (1993), “Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, No:83, İstanbul, s.107-132.

KALA, Ahmet (2003), “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, **TALİD**, C.I, No:1, İstanbul, s.245-265.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (1976), **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)**, C.II, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

ÖNSOY, Rifat (1988), **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

PAMUK, Şevket (1989), “150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması”, **Tarih ve Toplum**, No:60, s.38-41.

PAMUK, Şevket (2009), **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

QUATAERT, Donald (1992), **Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914**, Isis Press, İstanbul.

QUATAERT, Donald (1993), **Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution**, Cambridge University Press, Cambridge.

QUATAERT, Donald (2004), "Sanayi", **Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914**, C.II, ed. Donald Ouataert, Halil İncalçık, çev. Ayşe Berktaş, Serdar Alper, Süphan Andıç, Eren Yayıncılık, İstanbul, s.1001-1051.

YILDIRIM, Onur (1998), "The Industrial Reform Commission as an Institutional Innovation During the Tanzimat", **Arab Historical Review for Otoman Studies**, No:17-18, s.117-126.